

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2005. ÁPRILIS

105. SZÁM

ALFÖLDY JENŐ

Személyes és közös múlt

A DUNÁNÁL

I

*A rakodópart alsó kövén ültem,
néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.
Alig hallottam, sorsomba merültem,
hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.
Mintha szívemből folyt volna tova,
Zavaros, bölcs, és nagy volt a Duna.*

*Mint az izmok, ha dolgozik az ember,
reszel, kalapál, vályogot vet, ás,
úgy pattant, úgy feszült, úgy ernyedett el
minden hullám és minden mozdulás.
S mint édesanyám, ringatott, mesélt
s mosta a város minden szennyesét.*

*És elkezdett az eső cseperészni,
de mintha mindegy volna, el is állt.
És mégis, mint aki barlangból nézi
a hosszú esőt – néztem a határt:
egykedvű, örök eső módra hullt,
színtelenül, mi tarka volt, a múlt.*

*A Duna csak folyt. És mint a termékeny,
másra gondoló anyának ölén
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.
Az idő árján úgy remegtek ők,
mint sírköves, dülöngő temetők.*

JÓZSEF ATTILA
(1905–1937)

A Dunánál sok minden, csak nem önelemző vers. Ha mégis a „lélekelemzésen” alapul gondolatainak egy része, akkor nem az egyéni, hanem a „kollektív tudattalan” tudatosítását célozza (és ezzel mintha Freud felől Jung irányába mozdulna el). Nem a személyes múltat „vallja be” [...], hanem a közös, nemzeti, közép-európai és emberiség-múltat vizsgálja.

II

*Én úgy vagyok, hogy már százezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit százezer ős szemlélget velem.*

*Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak,
öltek, öleltek, tették, ami kell.
S ők látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.*

*Tudunk egymásról, mint öröm és bánat.
Enyém a múlt és övék a jelen.
Verset írunk – ők fogják ceruzámat
s én érzem őket és emlékezem.*

III

*Anyám kún volt, az apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az.
Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.
Mikor mozdulok, ők ölelik egymást.
Elszomorodom néha emiatt –
ez az elmúlás. Ebből vagyok. „Meglásd,
ha majd nem leszünk!...” – megszólítanak.*

*Megszólítanak, mert ők én vagyok már;
gyenge létemre így vagyok erős,
ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál,
mert az őssejtig vagyok minden ős –
az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik:
apám- s anyámmá válok boldogan,
s apám, anyám maga is ketté oszlik
s én lelkes Eggyé így szaporodom!*

*A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbóczi és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben, mely e múltnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!*

... Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a multat be kell vallani.
A Dunának, mely mult, jelen s jövőendő,
egymást ölelik lágy hullámai.
A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.

1936

A mű keletkezése

1936 tavaszán a *Szép Szó* szerkesztősége tematikus számot tervezett a június eleji könyvnapra *Mai magyarok régi magyarokról* címmel. Olyan írások érkeztek be, mint például Babits esszéje Széchenyiről, Móricz Bethlen Gáborról vagy Kassáké Petőfiről. Kielezett történelmi pillanatban vállalkozott az orgánum az idült történelmi gondok megvitatására, különös tekintettel a Duna-menti népeket közösen fenyegető náci veszélyre s a hazánk és szomszédjai közt levő, Trianon óta gyülemelő feszültségre. A Horthy-Magyarország végzetes úton haladt: a háborúra készülő Németország terjeszkedéséhez kapcsolta a magyar érdekek képviseletét, holott a hitleri „élettér-politika” hosszú távon éppúgy fenyegette hazánkat, mint a szomszédos államokat. A szabadelvű, antifasiszta szellemben szerkesztett folyóirat operatív irányítói József Attilát, a szellemi műhely egyik vezetőjét kérték föl arra, hogy – közelebbi tárgyi megkötés nélkül – írjon verset a különszámba. Művét „vezércikk-versnek” szánták. Május közepére a tördelés elkészült. Csupán az első oldalak álltak üresen, mert József Attila kézírata még nem érkezett be a szerkesztőségbe. Ijedelmet keltett, hogy a költő nem jelentkezett, hiába keresték otthon a lapzártá óráiban. A Japán kávéházban találtak rá elkeseredetten, magába roskadtan. Úgy tudta, hiába dolgozna már versén, a lapszámot lekészte. Amikor meghallotta, hogy az ő írására várnak, felvillanyozódott, s egy órán belül befejezte félkész művét. *A Dunánál* az elképzelésekhez híven a *Szép Szó* élén, kiemelt közleményként jelent meg. A mű „publicisztikai” szempontból tökéletesen megfelelt a célnak: gondolatvilága egyezik azzal az elvvel, amelyet Kossuth Lajos, Ady és Jászi Oszkár kezdeményezett a Duna-menti népek, szlávok, románok és magyarok megbékéléséről és összefogásáról. József Attila máskor is tanújelét adta annak, hogy kapcsolatokat keres a szomszéd népek kultúrájával: cseh, szlovák és román költőket fordított.

A költemény az életműben

A József Attila-irodalom fogas kérdései közé tartozik, hogy miként írhatta meg a költő élete egyik válságos, kishitúséggel fenyegetett időszakában *A Dunánál* című ódáját, az életmű kiemelkedő, konstruktív szellemet sugárzó, klasszikusan kiegyensúlyozott költeményét.

A költő évek óta lélekelemző kezelésre járt különböző orvosokhoz. A freudizmusnak mint elméletnek és mint pszichoanalitikai gyakorlatnak nagy jelentőséget tulajdonított. Több okból is szüksége volt rá. Egyrészt önismereti célból: szerette volna minél jobban

megismerni saját énjét, ösztönvilágát. Így szerzett ismereteit költészetében szándékozott alkalmazni. Másrészt azt remélte a modern lélektantól, hogy választ ad az ember és a társadalom olyan kérdéseire, amelyekre a gazdasági alapú elemzések nem nyújtanak kielégítő magyarázatot. Kezelőivel azonban elégedetlen volt. Szellemi fölényben érezte magát orvosaival szemben, valószínűleg joggal. Olyan fokú önismeretre, világismeretre és nem utolsó sorban lélektani beavatottságra tett szert, amelyet orvosai nem tudtak felülmúlni. Árnyaltabban, pontosabban és érzékletesebben írt és gondolkozott a lélekelemzésről, az egyén és a társadalom „betegségről”, mint bármely hivatásos lélekbúvár. Szenvedélyes vitatkozó-kedvét orvosaival szemben is érvényesítette, és általában zavarba hozta őket. A József Attila-irodalom gyakori tévedése, hogy egyik-másik orvosa azért mondott le gyógykezeléséről, mert gyógyíthatatlan betegnek tartotta. Valójában az orvos–beteg viszony vált lehetetlenné, hol ezért, hol azért – Gyömrői Edittel például egészen személyes okból. A költő nem tekintette magát betegnek, és a szó elmekórtani értelmében nem is volt az. A freudi módszer segítségével önmagát és az „örök emberit” tanulmányozta, felismerését pedig költőként kamatoztatta. Lírai újításait sokan félreértették, magatartás-zavarnak tekintették. Az „én nem vagyok bolond”, a „köztetek lettem bolond” és a „hány hét a világ? Te bolond” fordulatok jelzik védekezésének fokozatait, melyek végül az ironikus-rezignált „tudomásulvételbe” torkolltak.

Úgy vélte, hogy a tudattalan tartalmak feltáró módszerét írásos formában alkalmazva olyan dokumentumanyagot rögzíthet, amelyet saját maga is elemezhet, és sok mindent megtudhat belőle tárgyaltan szorongásainak okairól és általában önmagáról. Egy tiszta lapokból egybekötött könyvet „két ülésben” – 1936. május 22-én és 24-én – teleírt. Az volt az elképzelése, hogy írásban valósítja meg a spontán és minden meggondolástól függetlenített „kibeszélő” módszert, melynek dokumentumait vagy ő maga analizálhatja, vagy előbb-utóbb találkozik egy olyan pszichiáterrel, aki erre alkalmas. (A füzetben régi ismerőse és első kezelője, Eisler doktor nevét említi, de aztán ezt is elveti.)¹ A *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című 170 oldalas kéziratos könyv azokban a napokban készült el, amelyekben *A Dunánál* című költeményt írta.²

A nem bizonyos műalkotásnak szánt, de versszerűen sorokba tördelt – azaz lírai hatást keltő – művet nem véletlenül nevezik gyakran a kutatók is „szürrealisztikus” írásnak.³ A költő – önkéntelenül vagy félig tudatosan – valószínűleg új ihletforrásokat is keresett magában. 1936 tavaszán már mondogatta ismerőseinek, hogy költői ihletforrásának kiemelésétől tart, noha utolsó két évében legtermékenyebb időszakát élte. A „jegyzéket” végül is költőileg hasznosította. Vágó Mártának megvallotta, hogy gyerekkori emlékeinek egy részét a lélekelemzői kezelés során elevenítette föl; e nélkül nem tudta volna megírni *Mama* című versét vagy *A Dunánál* e részletét: „S mint édesanyám, ringatott, mesélt / s mosta a város minden szennyését.”⁴

Tverdota György mélyrehatóan vizsgálta azt a nehezen értelmezhető jelenséget, hogy a *Szabad-ötletek jegyzékében* és más pszichoanalitikus vallomásaiban olyan érzelmeket és gondolatokat vetített ki magából József Attila, amelyek éles ellentétben állnak *A Dunánál* gondolataival és klasszicista formáló elveivel.⁵ A vers szempontjából az a legfeltűnőbb, hogy fájó sérelmeket és keserű indulatokat fejezett ki anyjával és apjával szemben, s lesújtóan nyilatkozott a munkáról, holott *A Dunánál* harmonikus képet fest a szülők és a gyermek viszonyáról, és a küldetés igényével jelenti be szándékát: „Én dolgozni akarok”. Itt

jegyzem meg, hogy a József Attila-irodalom gyakran hivatkozik a Kosztolányi-versek határára, de nem számol a *Költő a huszadik században* című Kosztolányi-verssel, melynek e részlete nagyon is közel áll a vallomásfüzet gondolataihoz: „Csak annyit érünk, amennyit magunkba, / mit nékem a hazugság glóriája, / a munka.” Ez megfelel a *Szabad-ötletek* munkagyalázó részleteinek. József Attila egyik legtekintélyesebb, nagyra becsült pályatársától is szellemi muníciót kapott egyes „szabad ötleteihez”. A Kosztolányi-vers és *A Dunánál* közt is van párhuzam. „Azt hirdetem barátim, sok a kettő, / de még több az egy” – olvassuk Kosztolányinál; „s apám, anyám maga is ketté oszlik, / s én lelkes Eggyé így szaporodom” – áll József Attilánál. Az *Eggyé szaporodom* oximoronja érthetőbb is, ha figyelembe vesszük a hasonló ellentmondást kifejező Kosztolányi-sort. Nem mintha József Attila ezúttal (sok politikai és szerelmes versével ellentétben) elfogadta volna azt a sztoikus-individualista tételt, hogy az ember egymagában állva több, mint sokadmagával vagy párt alkotva. Más hangsúllyal szól az „egy”-ről *A Dunánál* szerzője, mint az idősebb mester. Egyrészt az egyént a szülők boldog egyesülésének eredményeként tünteti fel, másrészt az anya–apa–gyermek hármásának harmóniájáról fest képet: az egyes ember szüleitől kapja az életet s az emberiség alapvető erkölcsi normáit. Műve a térben és időben végtelenné tárgított közösséget hirdeti, amellyel a költő maradéktalanul azonosul. Voltaképpen a korabeli politikai vezér (Kosztolányi idézett versével mondva: a „rongy bohóc”) szólamaival dacol – aki a tömeg összpontosult akaratának állítja be magát –, amikor így vall: „A világ vagyok – minden, ami volt, van: / a sok nemzetiség, mely egymásra tör”. A gyilkos ösztönöket fölkorbaesoló akarnokkal szemben ő a kortex-ember és a tanító. A „kétmilliárd” egyén iránti alázattal beszél az emberiség nevében, s nem a (Kosztolányi által megvetett) tömeghez, hanem a gondolkodó egyének sokaságához szól. Joggal mondhatja másutt, hogy „Egem az ésszel felfogott / emberiség világossága” (*Már régesrég...*, 1937).

Túl az önelemzésen

A Dunánál sok minden, csak nem önelemző vers. Ha mégis a „lélekelemzésen” alapul gondolatainak egy része, akkor nem az egyéni, hanem a „kollektív tudattalan” tudatosítását célozza (és ezzel mintha Freud felől Jung irányába mozdulna el). Nem a személyes múltat „vallja be” (azt más verseiben teszi meg, amelyekben a freudizmus eredeti, vagyis az egyéni lélekelemzésre szánt, erősen a szexualitásra irányult elméletével él), hanem a közös, nemzeti, közép-európai és emberiség-múltat vizsgálja. Saját rendellenes, esendő múltját, árvaságát, az apa megbocsáthatatlan hűtlenségét és eltűnését, az anya vélt szeretetlenségét és korai halálát, szerencsétlenségének ősforrásait (melyekről annyi verse szól) ezúttal nem bolygatja. Inkább elfödi vagy megszépíti, illetve ahhoz a családmodellhez igazítja, amelyet „rendesnek” tart az emberiség életében. Önnön személyét illetően nem a „ki vagyok én” kérdésre felel (mint ahogy a mű számos elemzője véli), hanem *jobbik énje* nevében beszél. A „mire rendeltetünk a történelemben?” kérdésre válaszol a történelmi folyamatból leszűrte, eszmei értelemben. A mű kikövetkeztethető kérdésföltevése Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című versével rokon: „Mi dolgunk a világon? Küzdeni / erőnk szerint a legnemesbékért. / Előttünk egy nemzetnek sorsa áll” – és így tovább.

Tverdota György úgy nyilatkozik a költő majd’ egyidejű, különböző műfajú és szemléletű írásairól, mint feloldhatatlan önellentmondásról. Szerinte akkor sincs erre magyará-

zat, ha tudjuk, hogy József Attila *szublimációnak* nevezte a költői formálást, amelyben a nyers élményanyag a fizikai jelenséghez hasonló „minőségi ugrással” nyeri el művészi alakját.⁶ Egy másik írásában az irodalomtörténész arra a következtetésre jut, hogy „Két József Attilánk van 1936 májusában (...): egy, a közösséghez szóló, a jövő felé irányuló, másokkal törődő, tettekész, s egy befelé forduló, megtört, segítségre szoruló, beteg, elszigetelt, vagy talán inkább magát elszigetelő egyén. Mindkettő igazi, hiteles, mindkettő remekművek alkotója, s a kettő: egy.”⁷ Ez az igazság, de úgy vélem, a magyarázat nem állhat meg itt.

Első hozzátenni valóm: József Attila a költészet igazi professzionistája volt, aki bármit meg tudott oldani versben, amit csak akart.

Második: hogy mit akart versben megoldani, azt kivételes erkölcsi érzéke határozta meg, főleg amikor nem személyes dolgairól, hanem közügyekről szólt. Morális lény volt, aki költőként, íróként mindig a legmagasabb rendű eszméket tartotta szeme előtt. Látszólagos következetlenségei alighanem abból eredtek, hogy benne hol az eudaimón – a „jó szellem” –, a benevolencia – a krisztusi keresztet vállaló jóakarát – kerekedett fölül, hol az önsorsrontás démona (nevezhetjük halálösztonnek, betegségnek vagy betegségbe menekülésnek is). A *Dunánál* olyan ember magányos eszmélkedése, aki gondolataiban képes *megteremteni a harmóniát* önmaga és a többi ember között.

Harmadik számú kiegészítem: József Attila ismerte Babits korai Vörösmarty-tanulmányát, amely szerint a *Tündérvölgy*, a *Délsziget* és a *Rom* szerzője a romantikus álmodozás éveiben a lelki szélsőségeknek adta át magát – tündérmeséknek, rémtörténeteknek és halálos szerelmi képzeltégeknek –, de a *Szózat* költőjeként a reformkori harcokban a *költelesség* hívásának engedett, hogy programot adhasson nemzetének. A *Dunánál* helyzete hasonló: a vers írásakor József Attila minden gondolatát a nemzeti ügynek rendelve alá, eszményi jelképet alkotott a történelmi emberfolyamról, amelynek tapasztalata és tudása összeadódik benne, a hivatott költőben, hogy utat mutasson a közösségnek.

Műve szerint kettős veszély fenyegeti a magyarságot: az ezeréves története folyamán fölgyűlt ellenségeskedés, s az egész Közép-Európát elnyelni akaró nacionalizmus. A reformkori örökség időszerű alkalmazását látjuk a műben: a nemzeti romantika stiláris vonásait és a romantikus költő váteszi magatartását elhagyva viszi tovább a hagyományt. A múltbeli nemzeti hősiesség egyoldalúan kiemelt példái helyett a Duna-menti népek történelmi viszonyosságát, a sorsközösséget hangsúlyozza a közös veszélyben.

Filozófiai sugallatok

A magyarok és a közép-európai népek sorskérdéseinek költeményében számos filozófiai hatás kitapintható. A kutatók joggal utalnak Bergson *Anyag és emlékezet* című munkájára. Tverdota értelmezésében innen ered a mű *tradícióra épített időfelfogása*: „(...) a múlt észlelése, birtoklása teszi az embert arra képessé, hogy szembenézzen a jelennel, s válaszolni tudjon a jelen kérdéseire”. Elsősorban az értelmiség feladata, hogy ezt a képességet megszerezze, és másoknak továbbadja. Ennek megfelelően *értelmiségi hitvallásnak* tekinthető a II. versegység e részlete: „Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve / nézem, amit meglátok hirtelen. / Egy pillanat s kész az idő egésze, / mit százezer ős szemléltet velem”. Ez a felfogás, ez a gondolkodásmód teszi alkalmassá az embert arra, hogy örökletessé tegye

a világról és önmagáról megszerezhető tapasztalatát, és fejlődésképesebb legyen minden más teremtménynél. Ennek köszönhetően nem kényszerül arra, hogy nemzedékről nemzedékre „nulláról” kezdje a tudásanyag megszerzését és felhalmozását. A gondolat más összefüggésben visszatér a III. részben: „A világ vagyok – minden, ami volt, van: / a sok nemzetiség, mely egymásra tör”. Nem csupán földézi, hanem meg is szenvedti a történelmi folyamatot: „A honfoglalók győznek velem holtan / s a meghódoltak kínja meggyötör”.

Tverdota másokkal (például Németh G. Bélával, N. Horváth Bélával) egyetértésben megállapítja, hogy a bergsoni hatáshoz hasonlóan fontos a freudi befolyás. Ahogy a lélek-elemzés hozza felszínre az egyén tudata mélyén szunnyadó emlékeket, és szabadítja meg a beteget szorongásaitól és félelmétől, úgy kell a gyógyítás szándékával kezelni a közösséget, a hódítók és meghódoltak, illetve az elnyomók és elnyomottak ellenségeskedéséből, a győzelmekből és győtelmekből származó kollektív tudatot, lelkiületet. A műben egyensúlyra jutnak a nemzeti és a társadalmi motívumok: a honfoglalás az államalapítás feltétele volt, a meghódoltak viszont a közösség alkotó részei lettek. Más népeknek sem lehet felróni, hogy nemzeti öntudatuk megerősödvén, ugyancsak „honfoglalókként” léptek föl velünk szemben. Az emberi nem öntudatosodásának magasabb szintjén józan érdekegyeztetésre van szükség. *A Dunánál* azáltal, hogy a „közép-európai” gondok tisztázását szolgálja, lényegében Európa eszméjét sugárzó mű, akárcsak a *Thomas Mann üdvözlése* vagy a *Levegőt!*.

József Attila figyelemre méltó erőfeszítéseket tett már különböző műfajú írásaiban azért, hogy a freudizmust összekapcsolja a marxizmussal, s a lélektant kiterjessze a társadalomra. Más szóval, hogy ne csak a közösségből értse meg az egyént, hanem az egyénből is a közösséget. Különösen a náciizmus németországi győzelmének okait keresve tartotta ezt szükségesnek: az agresszív nacionalizmust kollektív lelki eltévelyedésnek (is) tartotta. Az ember nem csupán a közvetlen gazdasági érdekek befolyása alatt áll, hanem évezredek örökségeket hordoz lelkében, amelyeknek sajátos törvényei vannak. *A Dunánál* ennek az örökségnek rendkívül tömör és nagyvonalú kivetítése, összefoglaló látomása.

Műfaj és műforma

Németh G. Béla gondosan kimutatta a költeménynek azokat a sajátosságait, amelyek az ódaműfaj klasszikus hagyományaihoz kötik a művet.⁸ József Attila a pindaroszi modellt követte. Az ókori ódaköltő gyakran triptichon-szerkezetet választott művének, amely sztrophé, antisztrophé és epodosz részekből áll. A triász elemei nem lineáris logikai előrehaladás szerint következnek egymásra, inkább koncentrikusan épülnek rá a központi magra – valamilyen mítoszra. Ennek megfelelőjét keresve, József Attila versében az *idő* fogalmát nevezhetjük meg a költemény magvaként. Ez egyrészt maga a dolgok végtelen egymásutánja, másrészt az evolúciós és a történelmi folyamat, harmadrészt a személyes élettörténet. A pindaroszi ódáknak rendszeresen szóba kerül a *hírnév* – az olimpiai győzteseket ünneplő ódáknak elsősorban a bajnoké, de az őt megéneklő költőé is.⁹ József Attila művében ez a hagyomány az igazmondó hivatással hozható összefüggésbe. A váteszi költőszerep átértékelődik: a költő immár nem az isteni sugallat közvetítője, hanem ihletett, nemzeti és társadalmi ügyekben illetékes, az erkölcsi felelősség nevében felszólaló gondolkodó.

A pindaroszi óda sajátosságaihoz tartozik még a toposzok, metaforák, hasonlatok és kontrasztok gyakorisága.

Az ókori óda sajátosságai valamilyen módon rendre föllelhetők József Attila művében, akkor is, ha verselése alapvetően a „nyugat-európai” modellhez igazodik. A műben első hallásra fölismerhető az ódai emelkedettség – legalábbis a II–III. részben; az elégikus első rész alapján az elégika-óda műfajmeghatározás is indokolt. A pindaroszi modellre jellemző a vers elemeinek ismételt felbukkanása. József Attila művében ilyen visszatérő elem az I. és a II. részben egyaránt említett anya, a kezdő és a záró versszakban egyaránt előforduló Duna motívuma, illetve a kulcsfontosságú *vallani* ige a II. egység közepén s a vers utolsó szakaszában. Gyakori továbbá Pindarosznál a triptichon egységeinek eltérő verselési módja. E változatosságban József Attila annyiban követi a pindaroszi modellt, hogy *A Dunánál* három része eltérő strófaszerkezetet mutat. (Pindarosznál nincsenek strófák, ő szabálytalanul tagolt formákat alkalmazott.) E művében József Attila a *Nyugat* első nemzedéke (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád) által kimunkált tízes-tizenegyes jambusi sort használja keresztrímekkel. Ebben következetes: a századelőn elvárt, „nyugatiás” szépségigénynek megfelelően, a páratlan sorok mind ereszkedők, a párosak emelkedők.

Szerkezet

A szerkezet klasszikus rendhez igazodik, alkalmazása mégis egyéni, jellegzetesen huszadik századi. Az I. egységben a költő kijelöli a szemlélődés helyszínét, megteremti az ihlető versszituáció személyes és tárgyi föltételeit. A II. rész látomást ad az egyén és a közösség dialektikus kapcsolatáról, s megteremti a sokaság nevében való megszólalás alapját. A III. egység bontja ki az egyes emberre és a népeinkre érvényes történelembölcseleti véleményét.

Csak a múltból idézhette föl a helyzetet: a vers májusban keletkezett, ám a vízben elúszó dinnyehéj a nyári hónapok valamelyikére utal. A színhely az adatok szerint a mai Szabadság-híd pesti lába közelében lehetett. (Lehetséges, hogy a harmadik versszak barlang-hasonlatának ötletét a szemközti Sziklakápolna barlangja adta; Ady hasonló tárgyú – és alighanem figyelembe vett – versében, *A Duna vallomása*iban is felbukkan.)

Az I. egység sokoldalúan megalapozza a szemlélődést. A vízpart mindig is a költői kontempláció kedvelt helyszíne volt. A Duna Közép-Európa nagy folyama, mely áthalad azokon az országokon, amelyekkel a történelem összekötött és összeütköztetett minket. Kettős jelkép: tér- és időbeli. Térben a szomszédos országokra utal, időben pedig az „időfolyam” toposzának felel meg. Hérakleitosz *pantha rhei* tételét is a filozófiában otthonos költő képzetkörébe vonja, mely szerint minden folytonosan mozog és változik – a dolgok megisméltődnek, de mint a hullámok, sosem egyformán. Nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba. Gondosan megteremti költőnk a térbeli és időbeli közlekedés szemléleti föltételeit: a folyam vízszintes mozgása után az eleredő eső függőleges mozgása jelzi a tér és az idő függvényrendszerét, amelyet a vonuló víz horizontális és a cseperészó eső vertikális mozgása rajzol meg. S az őselemnek fontos szerepe van az összejtig meghosszabbított törzsfelődési folyamatban is, melynek csúcán az eszmélkedő áll.

A pindaroszi óda jellegzetes *kontrasztjai* is jelen vannak a műben. A „fecseg a felszín, hallgat a mély” ellentét például a jelenség és a lényeg viszonyára utal. A „fecsegő felszín” kép a 4. versszakban lombosodik ki: a Duna hajjai „játszadoztak szépen és nevetgéltek”.

A jelenségek és látszatok felszíni játéka és a dolgok mélyén rejlő lényeg az *idő árján* hömpölyög: „Az idő árján úgy remegtek ők, / mint sírköves, düllöngő temetők”. Az elmúlás szomorúsága itt elégikus hangulatot teremt: a modern óda ritkán „tisztá” műfaj, gyakran elégikus vonásokat kap, ahogy más történelembölcseleti versek példája mutatja, így Ilyés Gyula tíz évvel későbbi történelmi ódája, *A reformáció genfi emlékműve előtt* is. A „sírköves, düllöngő temetők” képe éles szembenállást éreztet az előző sorok játékosságával, jelezve, hogy az élet az előző nemzedékek halálából sarjad. Héракleitosszal szabadon mondva, az új és a régebbi nemzedékek viszonyában *emez éli annak halálát, amaz halja ennek életét*. A III. részben is ez a kölcsönösség érvényesül.

Az I. részben kétszer is feltűnik az anyamotívum, amely a vers keletkezése körüli időben – az anyakomplexust nem csupán feltáró, hanem részben tápláló pszichoanalízis hatásának tulajdoníthatóan – különösen gyakori József Attila költészetében. Gyömrői Edit lélekelemző gyakorlatai, a pszichiáterre iránti vonzalom és a nőben anyát is kereső érzelmi igény hozta felszínre a költő legszebb anyaverseit s az anya–gyermek viszonyra utaló képeit, hasonlatait. A költő a gyermekének mesélő anyához hasonlítja a folyót: „S mint édesanyám, ringatott, mesélt”. A képsornak ez a része is Ady *A Duna vallomása* című versének hatásáról árulkodik. („S halk mormolással kezdte a mesét / A vén Duna. Igaz az átok, / Mit már sokan sejtünk, óh, mind igaz: / Mióta ő zúgva kivágott, / Boldog népet itt sohse látott.”) A folyam a történelem tanújaként *mesél* Adynál is, József Attilánál is. A groteszkre hangolt Adynál vén korhelyként mesél, pletykál és mormol – a népek közti béke vágyától vezérelt s meghittebb húrokat pengető József Attilánál anyaként mesél, és gyermekként játszadozik, nevetgél. (A mű alapeszméje a vele kapcsolatban gyakrabban emlegetett Ady-verssel, a *Magyar jakobinus dalával* is egyezik.)

Létköltemény és költői hitvallás

A Dunánál nemcsak történelemfilozófiai óda, hanem létköltemény és költői hitvallás is. Számos részletszépségén túl azért nagy mű ez, mert az emberi lét alapvető értékeit, boldog és tragikus lényegét ragadja meg a történelmi igazság kimondása érdekében. Hivatkozik a családi harmóniára, a szülők szerelmes ölekezésére, majd a temetőkkel s a „Meglásd, ha majd nem leszünk!...” sóhajt idézve a halálra. Utal az ember lényegét meghatározó öröm és bánat, szenvedés és nevetés, ölés és ölelés nagy ellentétpárjaira. További alapértékek a műben a munka, az étel és az élet, az erkölcs, a tanulás, az emlékezés meg a munkával szinonim értelemben (is) használt harc. (A vers korábbi változatában az „Elegendő harc, hogy a múltat be kell vallani” mondatban a *harc* szó helyén *kín* állt. A költő valószínűleg azért változtatott így, mert a szó az előző szakaszban már kimondatott „a meghódoltak kínja”-ként.) Hivatkozik a történelem természetéből fakadó győzelmek és gyötrelmek váltakozására, honfoglalókra és meghódoltakra, az osztályharc vétkesire és áldozataira. A történelmi nevek tömören kifejezik az ellentéteket. A nemzeti és a társadalmi szempontok is arányosan szerepelnek tehát a gondolatmenetben. Ez a magyar történelem hagyományaira nézve igen fontos: a szabadság és a demokrácia elve mindmáig egymás ellen fordul politikai életünkben. Hivatkozik továbbá a vers az egyénre, az emberpárra és a sokaságra. Az egybetartozó ellentétek a múlt–jelen–jövő fogalomcsoportban, illetve az időben zajló harcból kibontakozó tudásban békülnek ki és ölelkeznek össze a vers vége felé.

A mű középső, II. része teremti meg a filozófiai alapot ahhoz, hogy a költő a közösség hangadójaként tüntesse föl önmagát, és nemzeti programot fogalmazzon meg. Benne rejlik sajátos módon a munkamegosztás elvének időbeli kiterjesztése, egyben a marxi „nem tudják, de teszik” gondolat: „Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak, / ölte, ölelte, tették, ami kell.” Ez visszafelé is érvényes: „S ők látják azt, az anyagba leszálltak, / mit én nem látok, ha vallani kell”. Mintha a halottaktól kapná megbízatását arra, hogy nevükben hirdesse az igazságot: „Tudunk egymásról, mint öröm és bánat. / Enyém a múlt és övék a jelen. / Verset írunk – ők fogják ceruzámat / s én őrzöm őket és emlékezem”. (A mások nevében való megszólaláshoz kapott felhatalmazás érdekes módon mindig nagyobb probléma Illyés számára. Említett versében is: „Vagy előbb én beszélhetek?” – kérdezi az emlékmű néma szoboralakjaitól.)

Az elemzők legtöbbször Hegel dialektikus fejlődéselvére hivatkoznak a mű történelem-szemléletével kapcsolatban. Joggal, mert a vers végkövetkeztetése és programja egybevág vele: a „múlt, jelen s jövő” egységes, de ellentmondásos folyamat, amelynek mozzanatai nem mechanikusan következnek egymásból, hanem visszaesésekkel és újrakezdésekkel, s a tragédiák ellenére, rejtékutakon haladva következik be az összemberi folyamatban a katarzis, a megtisztulás. Ám a szubjektív akarathoz, a tanításnak és meggyőzésnek nagyobb szerepet szán József Attila, mint a német gondolkodó; Kant *kategorikus imperatívuszának* megfelelően érvényesíti a *kell* mozzanatát. Ezért mondja: „Elegendő harc, hogy a múltat be kell vallani”. Ez a „kell” más, mint a politikai akarnok parancsa. Más a *harc* is: lényege nem az öldöklés, hanem az emlékezés, a történelmi tudatosság és ennek alapján „közös dolgaink” békés rendezése.

A III. egység két egyenlő részre osztható, melyek közül az első élet-, illetve létfilozófiai, a második inkább politikai természetű és ars poetica értékű. Saját személyére és szüleinek hivatkozó soraiban a költő Schopenhauer *Életbölcselet* című munkájához hasonló gondolatot fejtet az egyénről. A filozófus szerint az ember anyjától öröklő természeti adottságait, biológiai létét, egészségét, és apjától veszi át a társadalmi beilleszkedéshez szükséges erkölcsi tudást. Ez jellegzetesen patriarchális felfogás, mely azonban nemcsak a feudális-musban, hanem a polgári társadalomban is sokáig érvényes. Nemcsak a 19. századi Schopenhauer, hanem a 20. századi Freud is ezt vallja társadalmi tapasztalatai alapján. József Attila átveszi ezt. Ha nem is volt része benne (vagy alig), ezt látta falusi nevelőszüleinél és rokonainál: „Anyám szájából édes volt az étel, / apám szájából szép volt az igaz”. Hivatkozik családi eredetére, kun édesanyjára, illetve székely és félig (vagy egészen) román apjára, példázva, hogy a származás, az akkoriban oly sokat emlegetett „vérség” esetleges dolog, amelyet az ember számon tart, de ideológiát, elsőbbségi vagy felsőbbbségi tudatot nem építhet rá az emberi lényeg eltorzítása nélkül. A nemzetségek és nemzetiségek feloldódnak az évmilliók során végbement evolúcióban, amely egészen az „őssejtig” visszavezethető. A műben egységes látomás bontakozik ki a folyamatról.

Mégsem nevezném az ódát látomásversnek: a benne felvillanó és lepergő képek a gondolkodás, a fogalmi megvilágosodás részét képezik. *A Dunánál* a *gondolati költészet* mesterműve. N. Horváth Béla műfaji behatárolása szerint *A Dunánál* „filozófiai óda: az egyén léttörténetének, genezisének pszichoanalitikai ódája”. Ez azzal a módosítással fogadható el, hogy nem az egyéni, hanem a kollektív tudat „fölöttesét” fejezi ki. A záró sorok az *Ars poeticához* hasonlóan vallják, hogy a költői munka közösségérdekű harc. Amott: „Én nem

fogom be pörös számat. / A tudásnak teszek panaszt”; emitt: „Én dolgozni akarok. Eleget / harc, hogy a múltat be kell vallani”.

Máshogy „freudista” vers tehát ez, mint a *Mama, az Egy kisgyerek sír* vagy a *Gyermekké tettél*. És ugyancsak *máshogyan* „bartóki” mű, mint a *Klárások*, a *Medvetánc* vagy a *Nagyon fáj*: folklorizálásnak és *Allegro barbaró*-i „démoniságnak” alig láthatjuk nyomát az ódában. Viszont a Bartók-életműhöz hasonlóan a Duna-menti népek kulturális (és történelmi-politikai) egységének gondolatát sugallja az egyén és a természettől fogva adott és történelmileg létező emberiség egysége nevében.¹⁰ Ez a vers nem a magányos, elidegenedett és a társadalom betegségét a saját példáján megmutató magánember tragédiájából, hanem a nembeli öntudatára ébredt közösségi ember képességéből meríti katarziszát. Aból, hogy végig tudja gondolni közös érdekünket az összejtől a mai magyarokig és a holnapi emberiségig.

JEGYZETEK

1. Németh Andor tévesen írja könyvében, hogy a *Szabad-ötletek jegyzékét* Gyömrői Edit rábeszélésére írta a költő. Szerinte Gyömrői Edit „(...) arra számított, hogy a szerencsétlen megkönnyebbül majd, ha kiveti magából, ha kifejezi, ha írásban fekteti le, s ezzel tárgyiasítja és tárgyilagossítja indulatait.” Németh Andor: *József Attila*, 1944. Valójában József Attila Gyömrői tudta nélkül látott hozzá a terjedelmes vallomáshoz, és soha nem is mutatta meg ezt az írását az orvosnőnek (másnak sem!), pedig még hónapokig járt hozzá kezelésre.

2. A *József Attila minden verse és versfordítása* 1980-as kiadásában, amelyet Stoll Béla rendezett sajtó alá gondos filológiai munkával, *A Dunánál* című költemény alatt történetesen pontatlan az „1936 június” megjelölés: a vers májusban készült el.

3. Bori Imre „remekműnek” nevezi a *Szabad-ötleteket*, és költészettként kezeli. Bori Imre: *A szürrealizmus ideje*, 1970. Tverdota György (helyesen) úgy látja, hogy a költő „kényszerképzeteinek laza füzére”-t írta meg a *Szabad-ötletek jegyzékében*, s e jegyzetek „Kizárólag azt a célt szolgálják, hogy az orvos tisztábban lássa a tényállást, és ennek következtében eredményesebben tudja kezelni páciensét.” Tverdota György: *Orvosi dokumentum vagy szürrealista szabadvers?* In: *Miért fáj ma is? Az ismeretlen József Attila*, 1992. Az irodalomtörténész Freudtól idézi a lélekelemzői kibeszéltetés eredeti rendeltetését: „A beteget (...) felszólítjuk, mit se törődjön (...) a belső kritikával, hanem mondjon el válogatás és bírálat nélkül mindent, ami eszébe jut, még azt is, amit helytelennek, oda nem tartozónak, értelmetlennek tart, mindenekelőtt pedig olyan *ötleteket* is, amelyekkel rosszul esik foglalkoznia.” (Kiem: A. J.) Az *ötlet* szó jelzi, hogy a *Szabad-ötletek* írásakor a költő Freud módszerét próbálta ki magán. De az is igaz, hogy ezen a módszeren alapult a szürrealista költők, pl. André Breton szabadasszociációs versíró módszere is, amelyet a húszas évek közepe táján József Attila is követett. A mű lehetséges motivációjához ld. még Valachi Anna „*Láttam, hogy a múlt meghasadt*” c. tanulmányát, Thalassa, 2000/2–3.

4. Vágó Márta: *József Attila*, 1975.

5. Tverdota György: „*A múltat be kell vallani*”. In: „*A Dunánál*”. *Tanulmányok József Attiláról*, 1995.

6. József Attila metaforikus meghatározása azon a természettudományos megfigyelésen alapul, hogy bizonyos szilárd anyagok (pl. a kén) a hevítés hatására közvetlenül légneművé válnak, anélkül, hogy átmenetileg folyékony formát öltenének. A „szublimálom ösztönöm” metafora a költő kései remekében, a »*Költőnk és Korá*«-ban bukkan fel (1937). Arra utal, hogy a költő érzelmei – amelyek őt versírássra ösztönzik – a műalkotásban átlényegülnek, s így a legközönségesebb indulatok és magánügyek is művészi élményt nyújtva, közkinccset jelentő eszményekként csapódnak le a közösség számára. *A Dunánál* azért lehetett ennek az elképzelésnek egyik legszemléletesebb példája, mert a *Szabad-ötletek jegyzékében* lerótt vélekedései ellentétesek a versben kifejezett eszmékkel. A költő élesen kettéválasztotta a költészetet és a valóságot. A *Szabad-ötletek jegyzékének* egyik részletében fölidézi, hogy amikor gyötrő szeretethiányáról beszélt egyik ismerősének, az illető azzal vigasztalta, hogy verseiért nagyon sokan szeretik. A költő kereken tagadta ezt: nem őt szeretik, mert ő nem az, aki a verseket írja,

hanem az, aki a *Szabad-ötletek*ben föltárja ösztöneit. E kettősségnek messzemenő tanulságai vannak. A 20. század legéletképesebb, máig is divatoktól függetlenül virágzó *objektív líra* hívei arra törekkeznek, hogy személyüktől minél jobban függetlenítsék művüket, illetve minél több tárgyi közvetítő révén fejazzék ki önmagukat. József Attila szerkesztői „megrendelésre” is éppúgy képes volt remekművet írni, mint amikor versben engedett utat ösztöneinek – bár a művészi formáláshoz szükséges alkotói fegyelem és bizonyos áttételezés természetesen ezekből sem hiányzik (*Nagyon fáj, Magány, Kései sírató* stb.). Az őszinteség mint vezérelv régi írónál is fölmerült, pl. Rousseau *Vallomásaiban* vagy Szent Ágoston hasonló című munkájában. A *Szabad-ötletek jegyzéke* valószínűleg a *gyónáshoz* hasonló szerepet is betöltött, bár közvetlen önkifejezése az exhibicionista Lautréamonttal, Bretonnal és más szürrealistákkal rokonítja. Ez azonban távol áll József Attila esztétikájától: a költészetet nem önkifejezésnek, hanem formálásnak tartotta. Ezért a *Szabad-ötleteket* akkor sem tekinthette költészetnek, ha azzal a módszerrel írta meg, mint korábbi, szürrealista verseit. A *Szabad-ötletek* kísérlet a költészet és a lélekelemzés határán, melynek legfontosabb szerepe valószínűleg az, hogy tisztázta magában ennek az útnak további járhatatlanságát.

7. Németh G. Béla: *7 kísérlet a kései József Attiláról*, 1982.

8. Megemlíthető, hogy a *Nagyon fáj* e sorai: „De énnekem / pénzt hoz fájdalmas énekem / s hozzám szegődik a gyalázat” rokonságot mutat Pindarosz kifakadásával, aki méltatlannak érezte, hogy isteni sugallatra írt verseiért kénytelen volt pénzt elfogadni.

9. A „Nem tudják, de teszik” valóságos szállóigeként terjedt azokban az évtizedekben, amikor a marxizmus hivatalos ideológia volt az államszocialista rendszerben. Azt a fölismerést fejezi ki, hogy a munkaerő fejlődése, az osztályérdekek spontán ütközése a társadalmi élet különféle tartományaiban minőségi változásokat hoz a társadalom életébe, és előkészíti a reformokat és forradalmakat – sokszor anélkül, hogy ez tudatosodna az emberekben.

10. „Az én vezéreszmém (...): a népek testvérré válásának eszméje, a testvérré válás minden háborúság és minden viszály ellenére. Ezt az eszmét igyekszem – amennyire erőmből telik – szolgálni zenémben; ezért nem vonom ki magam semmiféle hatás alól, eredjen az szlovák, román, arab vagy bármiféle más forrásból. Csak tiszta, friss és egészséges legyen az a forrás!” – vallotta Bartók 1931-ben, Octavian Beunak írt levelében. Idézi: Kroó György: *Bartók kalauz*, 1980.